

Justyna Kubiak

orcid: 0000-0002-0442-9723

yotel@wp.pl

O fenomenie wydawnictw „drugiego obiegu” w Polsce w latach 1976–1989 na przykładach z ich kolekcji w zbiorach specjalnych Biblioteki Uniwersytetu Kazimierza

Abstrakt

Biblioteka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego posiada w zbiorach specjalnych m.in. kolekcję bezdebitowych wydawnictw wydanych w latach 1976–1989. Był to okres, w którym powstawały i działały niezależne od państwa oficyny wydawnicze. Drukowały książki, czasopisma, ulotki, plakaty etc., nieposiadające pozwolenia na druk od Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, czyli tzw. „cenzury”. Artykuł zawiera przegląd najciekawszych, zdaniem autora, tytułów znajdujących się w zbiorach. Są to książki wydane przez trzy najważniejsze oficyny: NOW-ą, KRAĞ i CDN. Zawiera również spis alfabetyczny wszystkich tytułów kolekcji.

słowa kluczowe: „drugi obieg” w Polsce; Wydawnictwa bezdebitowe w Polsce; lata 1976–1989; zbiory specjalne Biblioteki Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego

About the phenomenon of “second circulation publications” in Poland in 1976–1989 based on examples from the collection in the special collected works of the Library of Kazimierz Wielki University

Abstract

The Library of Kazimierz Wielki University has in its special collected works a group of uncensored publications released in 1976–1989. It was a period of emergence of state-independent publishing houses. They printed books, newspapers, leaflets, posters, etc., that had no permit to print from the Press, Publications and Performance Control Office, known as “The Censorship Office.” The article contains a review of the most interesting titles in the collection according to the author. These are books published by the three most important publishing houses - NOWA, KRĄG and CDN. It also features a list of all titles of the collection in alphabetical order.

keywords: “second circulation” in Poland; uncensored publications in Poland; years 1976–1989; special collections in the Library of Kazimierz Wielki University.

Oprócz najcenniejszych ksiąg, jakie posiada Biblioteka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, tj. inkunabułów i starodruków oraz exlibrisów, map, obrazów, a nawet porcelany, zbiory specjalne w swoich magazynach przechowują inne ciekawe książki. Są to dzieła mało ciekawe w swej formie, w skromnej szacie graficznej, wydrukowane na kiepskim papierze, szare bądź pożółkłe, często o mało czytelnym druku. Ich wygląd jest zdecydowanym zaprzeczeniem tego, co powszechnie uważa się za książkę „piękną”. Przywołajmy Przechława Smolika, który napisał: *Nie będzie więc książka nigdy istotnie piękną, nawet książka stylowo wyjątkowo bogato ilustrowana i ozdobiona równie ozdobnie oprawiona, jeżeli użyty do druku książki papier nie będzie pierwszej jakości, o ile pismo nie będzie piękne i zarazem doskonale czytelne, o ile materiał, użyty na oprawę, nie będzie piękny i trwały, a wykonanie tak druku, jak i oprawy nie będzie doskonałe. Papier,*

*pismo, układ, druk, zdobnictwo i oprawa „książki pięknej” winny tworzyć zespół tak szczęśliwie dobrany i tak harmonijny, że nawet wtedy, gdy te poszczególne elementy, które tworzą książkę, nie są dziełem ręki ludzkiej, ale maszyny, to jednak całe dzieło osnute jest tą osobliwą, tą czarującą, ciepłą atmosferą indywidualnej i celu wiadomej woli twórczej*¹. Już na pierwszy rzut oka, te „szare” książki niewiele mają wspólnego z taką „definicją”. Wyjątkowość wydawnictw „drugiego obiegu” polega na czymś zupełnie innym. Powstawały w specyficznych warunkach, były tworzone przez nieprzeciętnych ludzi, w wyjątkowym momencie powojennej historii Polski, w okresie nasilenia różnego rodzaju przeszkód, ograniczeń oraz restrykcji. Minęło sporo lat, ale o fenomenie „drugiego obiegu” należy przypominać, gdyż zjawisko to w historii książki jest czymś niezwykle ciekawym, a nawet zadziwiającym. Dla młodych ludzi natomiast, przyzwyczajonych do różnorodności i atrakcyjności innych niż książka „nośników” treści, właściwie... niezrozumiałym.

Mówiąc ogólnie, wydawnictwa „drugoobiegowe” to określenie dla wydawnictw nielegalnych, podziemnych, bezdebitowych, niezależnych od cenzury². Dzieje ich na ziemiach polskich sięgają wieku XIX, okresu zaborów. W zasadzie już po 1815 r. w Polsce istniały konspiracyjne organizacje, a po upadku Powstania Listopadowego działali emisariusze, różne środowiska tajnych działaczy na rzecz szeroko pojętej „sprawy polskiej” z naciskiem na odzyskanie niepodległości. W swojej konspiracyjnej działalności m.in. drukowały i kolportowały potrzebne do walki materiały propagandowe, ulotki, książki, broszury, gazety etc.

Ciekawym przykładem wydawnictwa konspiracyjnego jest książka autorstwa Józefa Piłsudskiego pt. *Bibula*. Wydana po raz pierwszy w 1903 r., stała się swoistym „podręcznikiem” zasad konspiracji. Uczono się z niej sposobów radzenia sobie w tych szczególnych warunkach. Jednym z nich jest funkcjonowanie poza oficjalną linią władzy etc.³ Czas „Polskiego Państwa Podziemnego” w okresie II wojny światowej to – można powiedzieć – „wzorcowy” okres nielegalnego wydawania tekstów w Polsce. Z niego głównie czerpano inspirację, ducha walki i bardzo konkretne sposoby postępowania w interesującym nas przedziale

¹ P. Smolik, *O książce pięknej*, Warszawa 1926, s. 16, 17.

² „Określenie *drugi obieg* używane w publicystyce od ok. 1980, oznaczające produkcję i społ. obieg nie cenzurowanych publikacji, druków akcydensowych, materiałów ikonograficznych, audiowizualnych, o charakterze publicyst., społ., polit., hist., lit. itp., wyd. w Polsce 1976–90”; <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/drugi-obieg-wydawniczy;3894406.html>

³ *Bibulą w żargonie rewolucyjnym zowią każdy druk nielegalny, nieopatrzony sakramentalną formułą: dozwoleno cenzuroju*, J. Piłsudski, *Bibula*, Londyn [post 1981], s. 7. Słowo „bibula” stało się zatem dzięki tej książce synonimem ulotki, broszury, instrukcji, o ulotnym pozaoficjalnym charakterze.

czasowym 1976–1989⁴. Jest to czas związany z powstaniem zorganizowanej opozycji w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, po utworzeniu Komitetu Obrony Robotników (KOR) w 1976 r., a także Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO) w roku 1977. To właśnie na potrzeby tych organizacji uaktywniła się działalność wydawnicza (nielegalna rzecz jasna) w zakresie ulotek, czasopism i książek⁵. Przełomowy był też rok 1980, kiedy to powstał Niezależny Samorządny Związek Zawodowy *Solidarność* (NSZZ SOLIDARNOŚĆ), który uruchomił swoje drukarnie oraz organizował kolportaż na szeroką skalę. Nie zmieniło tego, choć zdecydowanie ograniczyło, wprowadzenie stanu wojennego (13 grudnia 1981 r.). Tak więc niezależny obieg wydawniczy przetrwał do 1989 r., czyli kolejnego przełomowego roku w historii Polski XX w.⁶

Termin „drugi obieg” jest umowny i powstał w odróżnieniu do oficjalnego, „pierwszego” obiegu, w którym każda książka, każda publikacja musiała mieć opinię, zgodę na wydanie i potwierdzenie Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, czyli tzw. cenzury. Jednym z podstawowych pojęć, który ściśle wiąże się z drugim obiegiem jest *opozycja*⁷. Termin ten jest teraz stałym elementem świata polityki, opozycja zmienia się bądź nie po każdym demokratycznych wyborach. W Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej było jak wiadomo inaczej, PZPR oficjalnie nie miała żadnej „konkurencji”. Przypomnieć należy chociażby fakt, że **10 lutego 1976 r., Sejm uchwalil poprawki do Konstytucji PRL, wprowadzając zapis o przewodniej roli PZPR i przyjaźni ze Związkiem Sowieckim**⁸.

⁴ Paweł Sowiński, który specjalizuje się w historii nielegalnego wydawania w Polsce, twierdzi nawet, iż „ruch wydawnictw drugiego obiegu był zarówno skutkiem, jak i przyczyną. Nie odrodziłby się, gdyby nie było takich wzorów myślenia i działania, które nie znikły, ale przenosiły się przez lektury, tradycje rodzinne na następne pokolenia” ; P. Sowiński, *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977-1989*, Warszawa, 2011, s.19.; W innym miejscu przypomina:

„W l. 60. XX w., gdy nielegalna literatura znów zaczęła silniej krążyć w Polsce, jeszcze żywe były tradycje oporu wydawniczego z czasów II wojny światowej. Pod okupacją niemiecką ukazało się około 1700 książek lub broszur. Żyli ludzie, którzy pamiętali konspirację wojenną, brali w niej udział, a w umysłach następnych pokoleń żyła legenda walki. Po drodze formuła walki zmieniła się w pokojową, opartą na zasadzie non-violence.”; P. Sowiński, *Tylko nie obojętność. Autorzy książki zakazanej 1977-1989* [W:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 r.*, T. 1, red. T. Kozłowski, J. Olaszek, Warszawa 2011, s. 56.

⁵ K. Dworaczek, *Drugi obieg wydawniczy w PRL – uwagi źródłoznawcze*, [W:] *Opozycja i spór społeczny ...* T. 1, s. 25, 26.

⁶ Tamże, s. 26.

⁷ To „ugrupowanie polityczne, które nie tylko krytykuje działania rządu, ale także przedstawia konkretny program zmian”; <https://sjp.pwn.pl/slowniki/opozycja.html>.

⁸ <https://dzieje.pl/wiadomosci/45-lat-temu-sejm-uchwalil-poprawki-do-konstytucji-prl>.

Natalia Jarska i Jan Olaszek, w interesującym nas okresie, opozycją nazwali: *wszystkich uczestników całego ruchu opozycyjnego funkcjonującego w PRL w latach 1976–1989, zarówno jego najbardziej aktywnych działaczy, jak i ludzi pełniących szeregowie funkcje bądź tych, których jedynym gestem sprzeciwu wobec polityki władz było sięganie po nielegalnie wydawane publikacje*⁹. Wobec tego można powiedzieć, że kryje się pod tym pojęciem cały ruch społeczny. Jednym z przejawów sprzeciwu społeczeństwa wobec komunistycznych władz było powstanie nielegalnych wydawnictw. Co ciekawe, „wolnym słowem” próbowano walczyć najpierw w Związku Radzieckim (ZSRR). Od rosyjskich dysydentów uczono się *samizdatu*. Wzorem do naśladowania i inspiracją dla polskich opozycjonistów była również Czechosłowacja. Natomiast należy mocno podkreślić, że to właśnie w Polsce, w porównaniu z innymi krajami bloku sowieckiego, obieg nieoficjalnych wydawnictw przybrał największe rozmiary i rozmach¹⁰.

W latach 80. powstało najwięcej drugoobiegowych oficyn. Działyły one na podobnych zasadach. Mimo pewnych różnic, wszystkim przyswiecała podobna idea i cel, miały też podobne kryteria doboru wydawanej literatury. Jedną z pierwszych oficyn, która ma swój początek w latach 70., a dokładnie w 1977 r., rozwinęła się w kręgu Mirosława Chojeckiego¹¹. Jest to Niezależna (w pierwszej wersji Nieocenzurowana) Oficyna Wydawnicza, w skrócie NOW-a¹². Wydawnictwo to przetrwało 12 lat i skupiało wokół siebie środowisko osób o różnych życiorysach, motywacjach, poglądach i sposobach widzenia świata, ale połączonych wspólnym etosem, m.in. zaufaniem, poświęceniem, odwagą, wiarą w sens pracy, którą wykonywali ludzie, którym m.in. doskwierał brak dostępu do kultury spoza socjalistycznego „układu”. Jednym słowem – podchodzących do swojej działalności bardzo ideowo¹³. NOW-a miała szczególny wymiar, charakter i rozmach. Oficyna, która miała nawet swoje logo, w postaci dziurkowanej literki „n”, stała

⁹ N. Jarska, J. Olaszek, *Co czytała opozycja? Książki drugiego obiegu jako wyraz tożsamości politycznej, ideowej i kulturowej opozycji w PRL (1976–1989)*, [w:] *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Señ, N. Jarska, J. Olaszek, Warszawa 2016, s. 145-162; Kazimierz Wójcicki, *Od „drugiego obiegu” do niepodległości*, [w:] *Ogólnopolska konferencja „Literatura II obiegu w Polsce w latach 1976–1989. Materiały konferencyjne* pod red. Leszka Laskowskiego, Koszalin 2006, s. 104, 105.

¹⁰ J. Olaszek, *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*, Warszawa 2015, s. 32.

¹¹ T. Bochwic, *Mirosław Chojecki. Biogram*, [w:] *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–1989*, T. 1; M. Chojecki, *Jak powstała Nowa?*, [w:] *n jak nowa. Od wolnego słowa do wolności 1977–1989*, red. W. Borowik, Warszawa 2012, s. 29.

¹² Polecam opracowanie : *Obieg Now-ej: wybór i opracowanie* Łukasz Bertram, Warszawa 2013

¹³ Tamże, s. 8.

się symbolem intelektualnego oporu wobec systemu komunistycznego, a także świadectwem oddolnej samoorganizacji, a nawet przedsiębiorczości (była to firma z obiegiem środków finansowych, a nawet funduszem ubezpieczeniowym). Mówiąc inaczej, konkretnej idei – towarzyszyło konkretne działanie¹⁴. Trudno w naszych demokratycznych warunkach, kiedy rynek wydawniczy rządzi się innymi prawami (głównie komercyjnymi), odtworzyć sposób myślenia i działania tamtych dawnych podziemnych wydawców. Ale w tym właśnie tkwi charakterystyczna cecha, która wyróżnia „drugi obieg”. Najogólniej mówiąc, dobór autorów, tytułów (wszelkie druki informacyjne, też ulotki) podyktowany był przede wszystkim ideologicznie, tj. pragnieniem walki o „wolne słowo”.

Jakich autorów oczekiwali czytelnicy? Największym zainteresowaniem cieszyli się pisarze i poeci nieobecni na oficjalnym rynku. W dorobku wydawniczym całego „drugiego obiegu” znajduje się literatura piękna, historia, socjologia, filozofia etc. i autorzy oficjalnie przemileczani. W dużej mierze byli oni znani z oficjalnych tytułów, a potem z jakiegoś powodu odrzuceni przez cenzurę, popadający w niełaskę władz. Byli wśród autorów też tacy, którzy wybrali życie na emigracji i tam realizowali swoje pisarskie, poetyckie i naukowe powołanie. Uważano, że brak tych emigracyjnych tytułów w oficjalnych, państwowych wydawnictwach to po prostu wielka strata dla narodowej kultury. Preferowano głównie tytuły, które miały wymowę antykomunistyczną, antytotalitarną i antysowiecką¹⁵. Takie też wytyczne stawiali sobie ludzie związani z wydawnictwem NOW-ej.

Warto przywołać tu notę wydawniczą umieszczoną na ostatniej stronie broszury „Pochodzenie systemu”, a następnie na wszystkich późniejszych publikacjach NOW-ej: *Niezależna Oficyna Wydawnicza (NOW-a) dąży do tego, aby wolne słowo nie stawiało przed barierą państwowego monopolu wydawniczo-informacyjnego. Niezależna Oficyna Wydawnicza nie reprezentuje żadnego kierunku politycznego, chce służyć różnorodnym inicjatywom twórczym. Niezależna Oficyna Wydawnicza spełni swoje zadania, jeśli społeczeństwo udzieli jej swego poparcia, jej powodzenie zależy od dostarczanych jej tekstów, pomocy w kolportażu, zdobywaniu materiałów i sprzętu poligraficznego, pomocy finansowej. Od nas samych zależy los wolnego słowa w Polsce. Warszawa, sierpień 1977*¹⁶. Przywołajmy też wspomnienie samego, nieformalnego szefa NOW-ej, Mirosława Chojeckiego, które przybliży atmosferę pracy podziemnych drukarzy: *Najpierw przyjeżdżał papier. Potem maszyna i chwilę później ekipa drukarzy z matrycami, którzy pracowali tam, nie wychodząc, przez dwadzieścia cztery godziny na dobę. Gdy kilku*

¹⁴ Tamże, s. 8.

¹⁵ N. Jarska, J. Olaszek, *Co czytała opozycja...*, s. 148, 149.

¹⁶ *Obieg Now-ej...*, s. 27.

*chłopa zamyka się na parę dni w jakiejś piwnicy czy domu, to muszą być w stanie dobrze ze sobą żyć, znaleźć wspólny język, coś, co ich spaja, poza pracą...*¹⁷

Inna wypowiedź Mirosława Chojeckiego, którą warto przytoczyć, pokazuje w jaki sposób wybierano książki do druku: *Jak wyglądała kwestia programowania wydawnictwa? Tutaj zasadniczą rolę odgrywał Adam Michnik. Nikt z nas nie miał takiego dostępu do wydawnictw emigracyjnych, których przedrukowaliśmy bardzo dużo. Wydaje się, że w zasadzie program tworzył Adam, poprzez wskazywanie różnych autorów i tytułów. Włączyliśmy go zresztą do redakcji wydawnictwa jako jedyne niepracującego w niej bezpośrednio (wcześniej założyliśmy, że ekipa podejmująca decyzje składa się tylko i wyłącznie z czterech osób pracujących w wydawnictwie, dla Adama zrobiliśmy wyjątek). Za każdym razem, gdy się zbieraliśmy, bardzo długo rzucał nazwiskami i tytułami, ale jak się go przyduśilo, to robił jakąś selekcję. Potem każdy z nas czytał proponowane przez Adama teksty i albo je odrzucaliśmy, albo drukowaliśmy*¹⁸. Nazwisko Adama Michnika w kontekście „znawcy” pojawia się wielokrotnie w literaturze przedmiotu. Nie ujmując jednak niczego z jego ówczesnych zasług (choćby popularyzację dorobku Czesława Miłosza, zanim jeszcze otrzymał Nagrodę Nobla), należy powiedzieć, że „sukces” NOW-ej, to sukces środowiska skupionego wokół całego wydawnictwa. Środowiska, które drukowało i kolportowało, ale także wkładało w swoją pracę wysiłek intelektualny. Można przywołać w tym miejscu, chociażby działalność tzw. Salonu Walendowskich¹⁹.

Pośród ponad 300 pozycji wydanych przez wydawnictwo NOW-a, w zbiorach specjalnych Biblioteki UKW mamy następujące tytuły:

Jerzy Andrzejewski, *Miazga*, 1979.

Horst Bienek, *Cela*, [1984].

John Bierman, *Saga o Raoulu Wallenbergu*, 1987.

Adina Blady-Szwajgier, *Wspomnienia lekarki. Szpital w getcie. Łączniczka Ż.O.B.*, 1989.

Kazimierz Brandys, *Miesiące 1985–87*, 1989.

Jerzy Ficowski, *Odczytywanie popiołów*, 1980.

¹⁷ Tamże, s. 52.

¹⁸ Tamże, s. 53.

¹⁹ „Niezależny salon prowadzony w latach 1976–79 przez Tadeusza Walendowskiego i jego żonę Annę Erdman (wnuczkę Melchiora Wańkowicza) w ich mieszkaniu. Co dwa tygodnie odbywały się spotkania z prelegentami ze środowisk artystycznych, literackich oraz kręgów działaczy opozycyjnych, w tym z przedstawicielami NOW-ej. Jej działalność prezentowano 3 maja 1978 r. Na spotkaniach gromadziło się od kilkudziesięciu do dwustu gości. Dzięki uczestnictwu w salonie wiele osób zasililo szeregi NOW-ej. Działalność salonu zakończyło wydalenie za działalność opozycyjną Anny Erdman – obywatelki amerykańskiej w 1979 r.; Walendowski wyemigrował wraz z nią”; *n jak nowa...*, red. W. Borowik, Warszawa 2012, s. 45.

- Günter Grass, *Blaszany bębenek*, 1979.
- Leon Grosfeld, *Polskie aspekty stosunków niemiecko-sowieckich w przededniu i w pierwszym okresie II wojny światowej*, 1981.
- Jiri Grusa, *Kwestionariusz, czyli modlitwa za pewne miasto i przyjaciela*, 1987.
- Vaclav Havel, *Thriller i inne eseje*, 1988.
- Ryszard Holzer, *Twarze*, 1986.
- Bohumil Hrabal, *Wesela w domu*, 1989.
- Michał Jagiełło, „Tygodnik Powszechny” i komunizm (1945–1953), 1988.
- Język propagandy*, 1979.
- Tymoteusz Karpowicz, *Rozwiązywanie przestrzeni*, 1989.
- Danilo Kis, *Grobowiec dla Borysa Dawidowicza. Siedem rozdziałów jednej wspólnej historii*, 1989.
- Janos Kis, *Węgry 1956–57*, 1989.
- Leszek Kołakowski, *Pochwała niekonsekwencji*, 1989.
- Bohdan Korzeniewski, *Książki i ludzie*, 1989.
- Ryszard Krynicki, *Niepodlegli nicości*, 1989.
- Milan Kundera, *Walc pożegnalny*, 1983.
- Jan Józef Lipski, *KOR. Komitet Obrony Robotników – Komitet Samoobrony Społecznej*, 1983.
- Artur Londyn, *Byłem członkiem bandy Slanskiego*, 1987.
- Zdenek Mlynar, *Mróz ze Wschodu*, 1989.
- Norma Podhoretz, *Krwawe skrzyżowanie*, 1989.
- Przepychanka*, 1989.
- Ewa Szumańska, *Pięć lat*, 1989.
- Jacek Trznadel, *Polski Hamlet*, 1989.
- Grigorij Zinowjew, *Świetlana przyszłość*, 1986.
- Ks. Józef Życiński, *Pisma z kraju „UB”*, 1989.

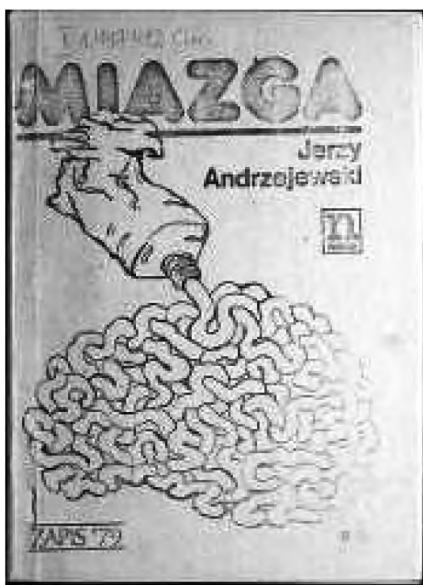
Nie znajdziemy niestety wśród „naszych” książek czołowych publikacji, najbardziej kojarzonych z NOW-ą, a mianowicie np. *Czarnej księgi cenzury*²⁰, wydanej w znamiennym 1981 r. Brakuje *Raportu o stanie wojennym* Marka Nowakowskiego, pracy Jeana Paula Sartrea, *Egzystencjalizm jest humanizmem* oraz *Problemu winy* Karla Jaspersa. Nie mamy też książek Czesława Miłosza oraz Tadeusza Konwickiego *Kompleksu polskiego* czy *Małej apokalipsy* i wielu innych,

²⁰ J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce 1976–1989/1990*, Warszawa 2010, s. 73–80. Autorka przedstawia okoliczności powstania publikacji oraz opisuje szerokie echa, jakie wywołało wydrukowanie tej książki.

o których można powiedzieć, że były szeroko komentowane i utożsamiane z literackim i inteligentnym profilem oficyny²¹.

Każdemu wydawanemu tytułowi najczęściej towarzyszyła pewna „historia”, związana z obiegiem oficjalnym. Dobrym tego przykładem jest chociażby ta powiązana z osobą Jerzego Andrzejewskiego i z powstaniem jego powieści. Egzemplarz *Miazgi* Jerzego Andrzejewskiego, wydany przez NOW-ą, który posiadamy w naszych zasobach ma sztywną, introligatorską oprawę, pod którą nie widać oryginalnej okładki. Z jednej strony to dobrze, jednak na dawnej oprawie można było zobaczyć charakterystyczną literkę „n”, a także ciekawy plastycznie rysunek tubki, z której wyciśnięta pasta, krem [?] układa się w kształt ludzkiego mózgu.

Fot. 1.

Źródło: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Miazga_\(powie%C5%9B%C4%87\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Miazga_(powie%C5%9B%C4%87))

Tekst odbity na powielaczu został złożony mikroskopijną czcionką, rozmazującym się tuszem. Redaktorem tomu był Antoni Libera²².

We wstępie do wydania powieści, przez Ossolineum, z roku 2002 można przeczytać, że egzemplarze tej „pierwszej” edycji należą do unikatowych²³. Historia tego tekstu, perypetie z jego napisaniem i próbami wydania w oficjalnym obiegu związane są z prywatnymi problemami autora. Są też charakterystyczne dla czasów, w których tworzył. To przykład tego, z jakimi trudami musieli mierzyć się pisarze, jeśli tylko próbowali być wierni sobie, swoim poglądom, które były odmienne od poglądów władzy. Przypomnijmy tylko kilka faktów. Jest to powieść jakby „narodzona dwukrotnie”²⁴. Jej fragmenty zostały wydrukowane

²¹ Olaszek Jan, *Rewolucja powielaczy...* s. 157-204, 277- 282. Omówiono na tych stronach wszelkie okoliczności i motywacje, jakie towarzyszyły wyborom tytułów do druku; Pelen wykaz literatury wydanej przez wydawnictwo NOW-a znajduje się w : *Obieg NOW-ej...*, s. 254-262; Katalog zbiorów Archiwum Opozycji (do 1990 roku), oprac. Agnieszka Iwaszkiewicz, Warszawa 2001.

²² Historię swojego bardzo ciekawego uczestnictwa w tworzeniu powieści „Miazga” A. Libera przedstawił m.in. w tekście *Błogosławieństwo Becketta i inne wyznania literackie*, Warszawa 2004.

²³ A. Synoradzka-Demadre, *Wstęp*, [w:] J. Andrzejewski, *Miazga*, Wrocław 2002, s. CXVIII.

²⁴ Tamże, s. VIII.

w 1966 r. na łamach „Twórczości”, ale cztery lata później pisarz podjął trud napisania utworu od nowa. Zachowując główne elementy fabuły, w roku 1970, stworzył z nich dzieło z odmienną konstrukcją, o nowym znaczeniu. Towarzyszyła temu wszystkiemu aura środowiskowej prowokacji, a powieść ze swoim politycznym przesłaniem była przez wiele lat przedmiotem kontrowersji, dyskusji i różnych interpretacji, pomimo tego, że nie była wydana drukiem. Kiedy w końcu, w 1979 r. wydano powieść przez NOW-ą, autor miał świadomość, że chociaż maszynopis przybrał kształt książki, dzieło stworzone z protestu wobec Marca 68’, w obliczu nowych wydarzeń, po strzelaniu do robotników Wybrzeża, upadku Gomułki i narodzinach podziemnego ruchu opozycyjnego, straciło wiele ze swej „świeżości”²⁵. W następnych latach *Miazga* wydawana była kilka razy, w wersji okrojonej przez Państwowy Instytut Wydawniczy i przez POLONIĘ w Londynie. Pełna edycja ukazała się dopiero w roku 1992, wydana przez londyński PULS, następnie w roku 2002 przez Ossolineum.

Twórczość Leszka Kołakowskiego i okoliczności publikowania jego dzieł, to z kolei historia szukania autorytetów, na których można by oprzeć poczucie słuszności podejmowanych działań na rzecz wolności w ogólnym rozumieniu i wolności słowa. Filozof ten miał w „drugim obiegu” bardzo silną pozycję: *Kołakowski wyznacza intelektualistę miejsce w opozycji wobec władzy, a przynajmniej chciałby go widzieć w roli niezależnego krytyka*²⁶. W związku ze swoimi zwrotami intelektualnymi, sposobem pisania i wyborami na przestrzeni życia, Kołakowski idealnie nadawał się na autorytet dla opozycji lat 70. i 80. Opozycja więc wielokrotnie ten autorytet wykorzystywała²⁷. Świadczy o tym chociażby ilość wydanych przez inne wydawnictwa drugoobiegowe, nie tylko NOW-ą²⁸, książek Kołakowskiego.

J. Tokarski się zali: *O Kołakowskim już się nie rozmawia. A jeżeli nawet gdzieś w debacie publicznej czy kawiarnianej dyspucie zdarzają się odniesienia do jego myśli, to zwykle w postaci żetonów publicystycznej retoryki, wydartych z oryginalnego kontekstu i pozbawionych charakterystycznego dla filozofa elementu „niuansowania” własnych poglądów. Młoda lewica podpira się więc*

²⁵ Tamże, CXVII–CXVIII; R. Świątkiewicz, *Legenda MIAZGI Jerzego Andrzejewskiego*, Ruch Literacki, 1993, R. 34, z. 4, s. 477–482; Inne walory literackie powieści omawia: T. Walas, *O „Miazdze” Jerzego Andrzejewskiego. czyli o walce z szatanem*, [w:] *Literatura źle obecna (Rekonans)*, Londyn 1984, s. 231–146.

²⁶ B. Łagowski, *Stanisław Brzozowski i Leszek Kołakowski jako mistrzowie myślenia*, [w:] *Kołakowski i inni*, red. Jan Skoczyński, Kraków 1995, s. 32.

²⁷ W. Chudoba, *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła*, Warszawa 2014.

²⁸ A. Iwaszkiewicz, *Katalog zbiorów Archiwum Opozycji (do 1990 roku)*, Warszawa 2001, s. 209–211.

– gdy jej wygodne – autorytetem „Pochwały niekonsekwencji”, powołując się na jego wczesne polityczne czy też antyklerykalne pisma. Częściej jednak odrzuca dorobek filozofa, etykietując go jako myśliciela przemawiającego z ambony „chropawym” głosem „proroka” lub [...] uznając za neokonserwatystę²⁹. Tak jest współcześnie, ale trzydzieści lat temu było inaczej. *Pochwała Niekonsekwencji* to trzy tomy, na które składa się publicystyka z lat 1955–1968. Na odwrocie posiadanego przez nas egzemplarza, również wydanego przez NOW-ą, jest napisane: „Przedruk za wydaniem Pulsu”. To jeden z wielu przykładów drugoobiegowego przedruku emigracyjnego wydawnictwa.

Jeden z badaczy twórczości i życia Leszka Kołakowskiego, Leszek Dąbkowski, mówi, iż: *twórczość autora rozpada się na dwa okresy: pierwszy, kiedy filozof był zwolennikiem marksistowskiej wykładni życia społecznego, oraz drugi, w którym stał się on ideologicznym rzecznikiem zachodniego mieszczaństwa*³⁰. Nie wchodząc głęboko w analizę twórczości tego filozofa, należy powiedzieć, iż w drugim okresie (1955–1965) jego działalność filozoficzna zaczęła podążać w innym kierunku. Nie jest już tylko krytykiem filozoficznym, ale staje się krytykiem politycznym. Kołakowski szukał odpowiedzi na to, w jak dużej mierze marksizm oddalił się od swych początkowych założeń. Tym samym stał się jednym z głównych przedstawicieli tzw. ruchu rewizjonistycznego³¹. Już chociażby to, że ośmielił się krytykować ustrój i stanął w opozycji do systemu stalinowskiego, predestynowało go, aby „drugi obieg” wchłonął jego książki. Dał im co prawda życie „podziemne”, ale stworzyło ono możliwości zaznajomienia się ze sposobem myślenia filozofa, który stał się szeroko rozumianym autorytetem dla wielu opozycjonistów. Posiadamy również przedrukowane z Instytutu Literackiego w Paryżu, *Główne nurty marksizmu*. To swoisty podręcznik historii marksizmu, analiza przyczyn rozkładu tego społeczno-polityczno-gospodarczego światopoglądu.

Paweł Sowiński, specjalizujący się w dziejach oporu społecznego w interesującym nas okresie, próbował zgłębiać motywacje piszących i wydających w „drugim obiegu”. Jego zdaniem dużo prawdy jest w zdaniu wypowiedzianym przez Vaclava Havla. Późniejszy czeski prezydent w swoim eseju z 1978 r. pt. *Siła bezsilnych* podał swoistą „filozofię działania”, mówiąc, że [...] *opozycja choć mała liczebnie, jest wspólnotą ludzi żyjących w prawdzie. Działa jawnie w swoim kręgu, nie ma armii, karabinów, jej jedyną siłą jest siła moralna. Może ona jednak*

²⁹ J. Tokarski, *Obecność zła. O filozofii Leszka Kołakowskiego*, Kraków 2016, s. 10.

³⁰ L. Dąbkowski, *Problem transcendencji a kultura współczesna w koncepcji Leszka Kołakowskiego*, Wrocław 1999, s. 7, 8.

³¹ B. Piwowarczyk, *Odczytać Kołakowskiego. Problem Boga, człowieka, religii, Kościoła...*, Częstochowa 1992, s. 45, 46.

w dogodnych warunkach zarazić swoim stylem życia społeczeństwo i zniszczyć potężną dyktaturę³².

Krąg ludzi, skupionych wokół idei drażenia skały socjalistycznego reżimu, oprócz NOW-ej stworzył inne wydawnictwa drugoobiegowe, m.in. KRĄG. Powstało ono w 1981 roku³³, a jego domeną była historia, z naciskiem na historię najnowszą. Wydawcy uznali, że publikacje historyczne będą w ówczesnej sytuacji najpewniejszą inwestycją w przyszłość. W tematyce dominowała II wojna światowa, dzieje Polski powojennej na tle historii państw bloku sowieckiego³⁴. Deklaracja zamieszczana na okładkach wydawanych książek, ułożona przez jednego z założycieli wydawnictwa głosiła: *Wydawnictwo KRĄG jest społecznym instytutem wydawniczym nie związanym z żadnym ugrupowaniem politycznym. Naszym celem jest publikowanie informacji i opracowań dotyczących dziejów Polski i historii krajów sąsiednich, myśli politycznej, ekonomicznej i społecznej oraz literackich świadectw naszych czasów*³⁵. Adresatami wydawnictwa miały być środowiska naukowe, ale też i zakłady pracy. Piotr Mitzner wspomina: *wydaliśmy wtedy „Nędzę historyzmu” Karla Poppera. Pojawił się nagle kolporter z Ursusa, który sprzedawał w środowiskach robotniczych. Mówimy mu, że jest to książka raczej dla środowisk uniwersyteckich. On na to: nie, a gdzie tam, to o nędzy, wezmą, wezmą...*³⁶ Brzmi to anegdotycznie, ale oddaje ducha tamtych czasów. Ambitne książki, odpowiadające potrzebom wzmacniania ducha walki, rozchodziły się w dużych nakładach.

W naszych zbiorach posiadamy właśnie taki, wydany w 1989 r., egzemplarz *Nędzy historyzmu*. Odnacza się wyjątkową estetyką i dobrą jakością papieru, która w przypadku książek drugoobiegowych, z oczywistych względów, była raczej rzadka.

Innym bestsellerem wydawnictwa KRĄG była *Najnowsza historia Polski* Andrzeja Alberta. Wojciech Roszkowski, piszący pod pseudonimem Andrzej Albert (o czym wiedziała wówczas bardzo wąska grupa ludzi), zaczął pisać swoje dzieło w roku 1978. Było jednym z pierwszych, jeśli nie pierwszym, opracowaniem historii współczesnej Polski. Napisano ją „na nowo”, bez „poprawności politycznej”, bez ingerencji cenzury, na które skazane były oficjalne wydawnictwa

³² P. Sowiński, *Tylko nie obojętność. Autorzy książki zakazanej 1977–1989*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 r.*, 2011, s. 56.

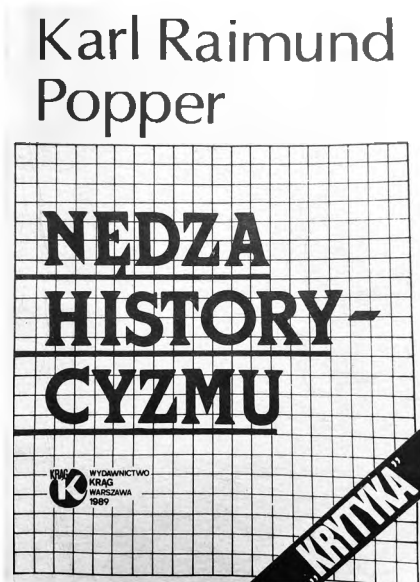
³³ N. Jarska, J. Olaszek, *Co czytała opozycja? Książki drugiego obiegu jako wyraz tożsamości...*, Warszawa 2016, s. 150.

³⁴ Tamże, s. 150.

³⁵ P. Sowiński, *Wydawnictwo Krąg 1981–1989. (Oficyny Bez Adresu)*, Wolność i Solidarność, 2011, nr 2, s. 194.

³⁶ N. Jarska, J. Olaszek, *Co czytała opozycja?...*, s. 151

Fot. 2.

Fot. Justyna Kubiak

Fot. 3.

Fot. Justyna Kubiak

pod kuratelą państwa. Wielokrotnie wznawiana już po 1989 r., stała się swoistym podręcznikiem dla studentów historii, licealistów oraz wszystkich, dla których historia tego okresu była ważna. W zasobach naszej biblioteki posiadamy część II, obejmującą lata 1939–1945. Egzemplarz wydany przez wspomniane wydawnictwo, zasłużone dla odkrywania „białych plam” rodzimej historii.

Inną publikacją, odbiegającą nieco od kanonu głównych zainteresowań wydawnictwa, był dramat *Wieczernik* Ernesta Brylla. Utwór, osadzony w czasach dość odległych od współczesności, przedstawia rozmowy uczniów Jezusa Chrystusa w momencie oczekiwania na Jego Zmartwychwstanie. Ten z pozoru mało polityczny temat, zrobił w polityce spore zamieszanie. Sztuka została napisana w 1984 r. Władze uznały, iż jest aluzją polityczną do wprowadzenia stanu wojennego i zakazały jej wystawiania. W roku kolejnym, 1985, Andrzej Wajda łamiąc zakaz publikacji oraz wystawiania w teatrze dramatu Brylla. Kilkakrotnie pokazuje jego inscenizację w kościele Miłosierdzia Bożego na warszawskim Muranowie³⁷. Ernest Bryll nagradzany przez władzę, wychwalany przez krytykę, po ogłoszeniu stanu wojennego zmienił swoją postawę i stał się poetą opozycyjnym. Zmiana światopoglądowa, przez którą przeszedł poeta, była dla władzy bolesnym ciosem³⁸. Aby obejrzeć przedstawienie Wajdy, setki ludzi ustawiały się co wieczór

³⁷ <https://lekcjaliteratury.pl/wieczernik-ernest-bryll>

³⁸ M. Karpiński, *Teatr Andrzeja Wajdy*, Warszawa 1991, s. 144.

przy kościele na Muranowie po bezpłatne karty³⁹. KRAĞ wydał dramat Brylla w roku 1988. Okładka na papierze kredowym przedstawia wizerunek Chrystusa z jednego z drzeworytów Albrechta

Dürera.

Fot. 2.

Fot. Justyna Kubiak

jest, rozpoznawalne i charakterystyczne, logo wydawnictwa. Graffiti „CDN” na murach warszawskich kamienic wypatrzył Krzysztof Kelus. Wraz z Czesławem Bieleckim postanowili wykorzystać je na swoje potrzeby. Te trzy litery w kroju nawiązywały do liternictwa „Solidarności”. Miały podkreślić sens i kierunek myślenia twórców oficyny. Można powiedzieć, że w tym znaku zawierał się skrót programu działania, celem zaś miało być „animowanie społeczeństwa stanu wojennego do wolności”⁴².

Pierwszą książką wydaną w marcu 1982 r. przez CDN była broszura *Solidarność w stanie wojennym*. Miała ona, paradoksalnie, okładkę w czerwonym kolorze. Bestsellerem wydawniczym był jednak zdecydowanie *Mały konspirator* – podręczny kodeks zasad konspiracji. Rozchwytywany i bezcenny dla ludzi

³⁹ Tamże, s. 145.

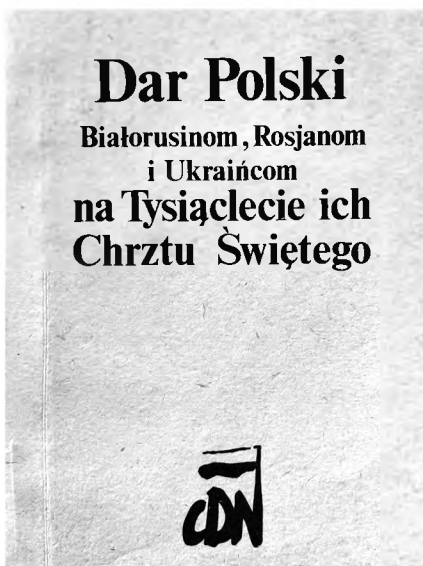
⁴⁰ <https://encysol.pl/es/encyklopedia/hasla-rzeczowe/14780,Wydawnictwo-CDN.html>

⁴¹ M. Falkowski, *Biznes patriotyczny. Historia wydawnictwa CDN*, Warszawa-Gdańsk 2011, s. 11.

⁴² Tamże, s. 11.

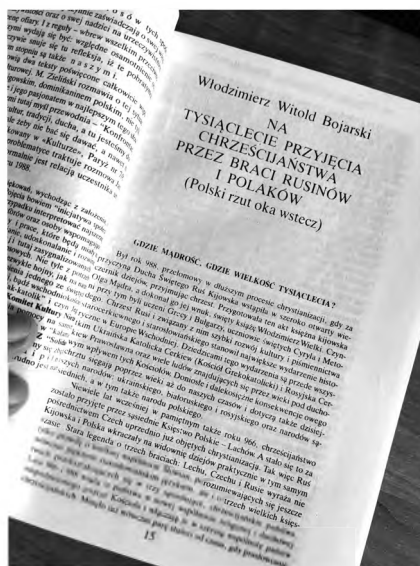
wchodzących w środowisko szeroko rozumianej konspiracji, nie tylko dla drukarzy. Niestety nie posiadamy tych broszur w swoich zasobach. Jest natomiast inna, ciekawa książka, której tytuł, w obecnej sytuacji za wschodnią granicą, brzmi wyjątkowo znamiennie. To, wydana w roku 1990, publikacja CDN pt. *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego*. W dedykacji znajdujemy słowa, napisane latem 1988 r.: *Autorzy niniejszej pracy zbiorowej oraz ludzie wspomagający tę inicjatywę – pragną rozpocząć ją od dobrego słowa: pozdrowień od Polaków i katolików. Kierujemy te słowa ku słowiańskim braciom zza Niemna, Szczary, Bugu, Sanu, a także dalej – ku Włodze i Donowi. Pamiętamy również o tych słowiańskich braciach, związanych z wiarą bądź kulturą z Kościołami wschodnimi, którym żyć przypadło w diasporze, gdzieś w Bożym świecie, jak długi on i szeroki. Nie zapominamy też o najbliższych nam adresatach*

Fot. 5.

Fot. Justyna Kubiak

Fot. 6.

Fot. Justyna Kubiak

„o wschodnich braciach”, żyjących dziś wśród nas, między Bugiem a Odrą.

Pozdrawiamy serdecznie Was Wszystkich.

Dzisiaj, dla jednych może te słowa brzmią trochę naiwnie, ale dla innych będą może świadectwem tego, w jakich kategoriach od dawna Polacy postrzegali swoich wschodnich sąsiadów. Ukazują one jak trwałe potrafią być więzi między narodami i jak łatwo czasem ulegają zerwaniu, bądź przeciwnie – zacieśnieniu...

Oprócz trzech wymienionych wyżej wydawnictw „drugiego obiegu”, powstało jeszcze wiele innych. Rozpoczęły działalność szczególnie w latach 80., kiedy

to sprawa „wolnego słowa” stała się potrzebą coraz szerszych kręgów ludzi⁴³. Popyt napędzał podaż, jak byśmy dziś powiedzieli w języku „biznesowym”. W tym przypadku jednak komercja nie była najważniejszym kryterium wyboru literatury i motywem działania. Wymienić należy chociażby takie oficyny wydawnicze, jak: POKOLENIE, POMOST, WERS, PRZEDŚWIT, RYTM, GŁOS, ASPEKT, IN PLUS, SOLIDARNOŚĆ WALCZĄCA, WYZWOLENIE i wiele innych. Ich twórcy i działacze w podobny sposób zdobywali papier, drukowali, kolportowali i narażali swoje zdrowie, a nawet często życie „dla większej sprawy”. Papier, farba, maszyny drukarskie to właśnie arsenał ówczesnych przeciwników systemu. Po drugiej stronie była milicja z pałkami, gazem łzawiącym, bronią palną, machina partyjnych zależności, urząd cenzury, wszystkie narzędzia reżimu i system represji. Działacze opozycji redagowali, drukowali, kolportowali, ale czy „wolne słowo”, o które tak walczyli, obaliło komunizm⁴⁴ ?

Z pewnością „wolne słowo”, książki, ich wybór czy możliwość przetransponowania idei za pomocą adekwatnie dobranej książki, było czynnikiem przyczyniającym się do erozji systemu. Nie zawsze wydawnictwa miały możliwość wydrukowania tych książek, na których im zależało, ale i tak spora część tytułów z listy najważniejszych znalazła się w ich dorobku wydawniczym⁴⁵. Znaczna ich część jest w zbiorach specjalnych naszej biblioteki, przypominając o tym szczególnym okresie w dziejach książki, o tym fenomenie „czytelnictwa”, w którym treść była zdecydowanie ważniejsza od formy.

Trzeba jeszcze zaznaczyć, że literatura „drugiego obiegu” łączy się bardzo silnie z literaturą emigracyjną. Kontakty z rozległą, powojenną emigracją polską sprawiły, że wiele nielegalnych wydawnictw w Polsce było przedrukami zagranicznych wydań. Wydawnictwa emigracyjne i ich miejsce na drugoobiegowym „ryнку”, to temat, który zasługuje na odrębne opracowanie.

Książki drugoobiegowe trafiły do zasobów naszej biblioteki w większości w sposób typowy. Były po prostu kupowane w antykwariatach, darowane przez prywatne osoby. Z oczywistych względów nie były kupowane w księgarniach. Jako książki spoza oficjalnego obiegu, nie były bowiem dostępne w oficjalnej sprzedaży. Część tytułów pojawiła się na rynku księgarskim dopiero wtedy, kiedy w latach dziewięćdziesiątych zaczęły się pojawiać księgarnie typu „tania książka”. Jednak spora część tego nieocenzurowanego księgozbioru znalazła się w bibliotece również w inny sposób. Wśród pracowników uczelni i biblioteki,

⁴³ Ilość oraz czas powstania wydawnictw w omawianym czasie podaję m. in.: Olaszek J., Wolk G., *Drugi obieg wydawniczy w oczach Służby Bezpieczeństwa*. Pamięć i Sprawiedliwość 2013, 12/1 (21), s. 402-406.

⁴⁴ J. Olaszek, *Rewolucja powielaczy...*, s. 331, 334.

⁴⁵ B. Dorosz, „*Poza cenzurą*” na *cenzurowanym*. Teksty Drugie, 1996, nr 1, s. 98-108.

a nawet wśród studentów, byli tacy, którzy zajmowali się kolportażem podziemnych wydawnictw. W trudnych czasach, kiedy oficjalnie biblioteka nie powinna takich książek posiadać, narażali się na niebezpieczeństwo i w imię słusznej idei gromadzili to, co ich zdaniem było ważne i cenne. Pani Maria Czarnicka-Dąbek, była pani dyrektor biblioteki, wspomina te czasy z nutą nostalgii. W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku, wydawnictwa te bowiem, jak wiadomo, nie mogły być swobodnie katalogowane ani eksponowane. Przetrwwały schowane za szafą w jednym z magazynów bądź zostały „przypadkowo”, bez kolejności alfabetycznej, włożone w różne działy bibliotecznych magazynów. Element niepewności, poczucie, że robi się coś ważnego, na przekór nieakceptowanej władzy, sprawiało, że czuło się lęk, ale i sporą satysfakcję. Miało się „podwójną” dozę satysfakcji z wykonywanego zawodu. Następnie drugoobiegowe tytuły zgromadzone zostały w dziale zbiorów specjalnych, jako ciekawe świadectwo czasu słusznie minionej epoki.

Podsumowując, przywołajmy jeszcze raz słowa Pawła Sowińskiego, który

Fot. 5.

Fot. Justyna Kubiak

stwierdził: *Sformułowanie książki niezależnej przyjęło się w publicystyce opozycyjnej, a w ślad za nią literaturze naukowej. [...] Określenie to – nieco dwuznaczne – znaczy [...] niezależne od władzy, a nie niezależne w ogóle, takich wydawnictw po prostu nie ma*⁴⁶...

Lata 1976–1989 to między innymi czas wielu oddolnych inicjatyw, tworzenia wielu przeróżnych instytucji, czas wzmożonej aktywności osób, które miały potrzebę zmiany, potrzebę życia w prawdzie, których cechowała ideaowość i wiara w sens pracy, po której nie można było się spodziewać żadnych natychmiastowych pozytywnych efektów. To czas, gdy młodzieńczy zapał i potrzeba twórczego myślenia napotykała na niezrozumiałe dziś przeszkody. Czas wielkiego,

⁴⁶ P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 14

wzmoczonego wysiłku, którego efektem jest m.in. zadziwienie współczesnych młodych ludzi, gdy pokazują im książki w szarych, pożółkłych okładkach, o pożółkłych stronicach, z prostą, czasem rozchwianą czcionką, która powoli blednie. Spis tytułów wydawnictw „drugiego obiegu”, znajdujących się w zbiorach specjalnych Biblioteki UKW

(Dział 094"19")

1. L. Agrest, *Drugi brzeg Oki – 3 tomy*, NEUTRINO, 1988.
2. *Akty terroru i przemocy* (Komitet Helsiński w Polsce), Warszawa 1985.
3. W.M. Aleksander, *Państwo policyjne (Polityka Drogi)*, Wydawnictwo Polskie KPN, Warszawa 1989.
4. J. Andrzejewski, *Miazga*, NOWa, Warszawa 1979.
5. H. Arendt, *O myśleniu* (Biblioteka Aletheia), Wydawnictwo EUROPA, 1989.
6. T.G. Ash, *Niemieckość NRD*, Aneks, KRAĞ, 1989.
7. Z. Augustyński, *Miesiące walki 1945, 1946*, Wydawnictwo GŁOS, 1988.
8. Abdurachman, Awtorchanow, *Od Andropowa do Gorbaczowa*, Wydawnictwo ANTYK, 1989.
9. S. Babiński, *Drogowskaz ideowo-polityczny Kazimierza Sosnowskiego*, Wydawnictwo NIEPODLEGŁOŚĆ, Warszawa 1989.
10. K. Babiński, *Proces szesnastu w Moskwie*, Wydawnictwo Grup Politycznych, Warszawa 1985.
11. W. Bartoszewski, *Metody i praktyki bezpieki w pierwszym dziesięcioleciu PRL*, Wydawnictwo APEL, 1986.
12. W. Bartoszewski, *Z kart wojennej służby Aleksandra Kamińskiego*, *Zeszyty Bratniego Słowa*, z. 2, Warszawa 1985.
13. M. Regin, *Białe noce*, Wydawnictwo CDN, Warszawa 1989.
14. D. Bergland, *ABC... Libertarianizm*, Wydawnictwo KURS, 1988.
15. J. Bykowski, *„Od Stalina do Albina”*. Niezależna Agencja Informacyjna, Oficyna Wydawnicza PIAST, Łódź 1983.
16. *Bezprawie władzy*. NSZZ RI „Solidarność”, Opole 1981.
17. J. Bierman, *Saga o Raoulu Wallenbergu*, NOWa, Warszawa 1987.
18. A. Błady-Szwajgier, *Wspomnienia lekarki*, NOWa, Warszawa 1989.
19. A. Błady-Szwajgier, *Świadek*, SOLIDARNOŚĆ WALCZĄCA, Łódź 1987.
20. *Błogosław Ojczyźnie, wyrwij ją z niewoli. Polskie kolędy patriotyczne*, oprac. H.W. Szymanderscy, Wydawnictwo Społeczne KOS, [198?].
21. Z. Błazyński, *Mówi Józef Światło... Za kulisami bezpieki i partii*, PROFIL, [198?].

22. J.M. Bocheński, *Sto zabobonów*, WOLA, Warszawa 1988.
23. G. Bortoli, *Śmierć Stalina*, OGNIWO, Warszawa 1989.
24. K. Brandys, *Miesiące 1985-87*, NOWA, Warszawa 1989.
25. E. Bryll, *Wieczernik*, KRAĞ, Warszawa 1988.
26. E. Bryll, *Wiersze*, Wydawnictwo Solidarność Walcząca, Łódź 1987.
27. M. Bułhakow, *Purpurowa wyspa*, AViVA, Warszawa 1988.
28. T. Burek, *Żadnych marzeń*, Oficyna Wydawnicza POKOLENIE, Warszawa 1989.
29. *Byłem więźniem Moczara...*, Oficyna Radomska, Radom 1981.
30. *Bydgoski Marzec – prowokacja nieukarana, Farsa czy porozumienie warszawskie*. Pismo Niezależnego Związku Zawodowego Solidarność, Bydgoszcz 1981.
31. Carrere d' Encausse, *Spękane imperium*, Wydawnictwo GŁOS, Warszawa 1985.
32. M. Celt, *Biali Kurierzy*, [?]
33. M. Charlton, *Czarny orzeł i ptaszki*, Wydawnictwo CDN, Warszawa 1989.
34. D. Cherubin, *Ludność polska w więzieniach więzieniach obozach radzieckich radzieckich latach 1939-1941*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 1989.
35. M. Ciesielczyk, *Z historii czerwonej dyktatury 1917-1953*, Wydawnictwo O.N-a 1989.
36. *Co wydarzyło się w Armenii?*, Wydawnictwo CDN, Warszawa 1989.
37. *Czerwone życiorysy*. Wydawnictwo POMOST, Warszawa 1989.
38. Czornowik W., *Dialog za drutem kolczastym*, Wydawnictwo REPUBLIKA, Warszawa 1989.
39. L. Czukowska, *Zapiski o Annie Achmatowej*, Wydawnictwo PRZED-ŚWIT, Warszawa 1989.
40. *Dar polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na 100 lecie ich Chrztu Św.*, Wydawnictwo CDN, Warszawa 1990.
41. N. Davies, *Biały Orzeł. Czerwona Gwiazda*, Wydawnictwo PRZED-ŚWIT, Warszawa 1988.
42. K. Dziewanowski, *Paradoks niewoli*, Wydawnictwo WERS, Warszawa – Wrocław 1989.
43. K. Dziewanowski, *Złom żelazny. Śmiech pokoleń*, Oficyna Wydawnicza POKOLENIE, Warszawa 1989.
44. A. Falkiewicz, *Jeden i liczba mnoga*, Wydawnictwo KRET, Wrocław 1989.

45. J. Ficowski, *Odczytanie popiołów*, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1980.
46. T. Fredro-Boniecki, *Zwycięstwo księdza Jerzego*, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1990.
47. M. Friedman, *Wolny wybór*, Wydawnictwo KURS, 1985.
48. R. Gan-Ganowicz, *Kondotierzy*, Wydawnictwo SOLIDARNOŚĆ WALCZĄCA, Warszawa 1989.
49. J. Garliński, *Polskie Państwo Podziemne 1939-1945*, Wydawnictwo WIS, 1985.
50. J. Garliński, *Szwajcarski korytarz*, Wydawnictwo GŁOS, Warszawa 1989.
51. A. Gelberg (Edward Poliński), *Póki żyjemy*, Wydawnictwo CZAS PRZYSZŁY, Warszawa 1986.
52. W. Giełżyński, *Ani Wschód ani Zachód*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 1989.
53. W. Giełżyński, *Gdańsk. Maj '88. Anatomia strajku*, Wydawnictwo MOST, Warszawa 1988.
54. E. Ginzburg, *Stroma droga*, T. 1, T. 2, Wydawnictwo KRAĞ, Warszawa 1989.
55. J. Głowala, *Purga wśród więźniów więźniów zesłańców zesłańców ZSRR 1944-1955*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 1990.
56. W. Gombrowicz, *Testament*, Wydawnictwo Res Publica, Warszawa 1990.
57. W. Gombrowicz, *Varia cz.1, cz.2*, Wydawnictwo Res Publica, Warszawa [1990]
58. Gomułka i inni. *Dokumenty z archiwum KC 1948-1982*. Spółdzielnia Wydawnicza PROFIL, 198[?]
59. *Gospodarka komunizmu wojennego...*, Międzyzakładowa Struktura Solidarności, Warszawa 1986.
60. G. Grass, *Błaszany bębenek*, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1979.
61. W. Grotowicz, S. Oleś, *Czy Polaków stać na optymizm? Rozmowy ze Zdzisławem Najderem*, Wydawnictwo KRET, Warszawa 1989.
62. L. Grosfeld, *Polskie aspekty stosunków niemiecko-sowieckich w okresie międzywojennym*, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1988.
63. *GRUDZIEŃ 1970...*, Wydawnictwo MŁODA POLSKA, Gdańsk 1980.
64. J. Grusa, *Kwestionariusz czyli modlitwa za pewne miasto i przyjaciela*, NOWa, Warszawa 1987.

65. H. Grynberg, *Zwycięstwo*, Oficyna Wydawnicza SIGNUM, Warszawa 1981.
66. H. Grynberg, *Życie osobiste*, Oficyna Wydawnicza POKOLENIE, Warszawa 1989.
67. Z. Haupt, *Opowiadania. Warianty. Szkice*, Oficyna Literacka, Warszawa 1989.
68. V. Havel, *Spiskowcy*, [Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1984].
69. G. Herling-Grudziński, *Dziennik pisany nocą 1980-1983*, Res Publica, Warszawa 1990.
70. G. Herling-Grudziński, *Dziennik pisany nocą 1973-1979*, Res Publica, Warszawa 1990.
71. G. Herling-Grudziński, *Inny świat*, Wydawnictwo Klubów Myśli Robotniczej BAZA, Warszawa 1986.
72. J. Holzer, K. Leski, *SOLIDARNOŚĆ w podziemiu*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1990.
73. R. Holzer, *Twarze*, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1986.
74. B. Hrabal, *Wesela w domu*, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1989.
75. M. Jagiełło, „Tygodnik Powszechny” i komunizm 1945-1953, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1988.
76. A. Jagodziński, *Banici. Rozmowy z czeskimi pisarzami emigracyjnymi*, Oficyna Literacka, Warszawa 1988.
77. K. A. Jeleński, *Zbiegi okoliczności*, T. 1, T. 2, Wydawnictwo KOS, Kraków 1981.
78. W. Jerofiejew, *Moskwa Pietruszki*, Wydawnictwo RECTO, Warszawa 1990.
79. *Józef Piłsudski i Lwów...*, Oficyna Wydawnicza POKOLENIE, Warszawa 1989.
80. *Język propagandy*, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1979.
81. A. J. Kamiński, *Koszmar niewolnictwa*, Wydawnictwo PRZEDŚWIT, Warszawa 1990.
82. J. Karpiński, *Mowa do ludu*, Wydawnictwo Grup Oporu SOLIDARNI, Warszawa 1989.
83. J. Karpiński, *Krótkie spięcie, marzec 1968*, Biblioteka Wolnego Głosu Ursusa, Wydawnictwo MYŚL, Warszawa 1990.
84. J. Karpiński, *Ograniczanie suwerenności. Wybór publicystyki 1975-1982*, Constans, T. 1, Wrocław 1988.

85. J. Karpiński, Płonie komitet. Grudzień 1970. Czerwiec 1976, Constans, T. 2, Wrocław 1988.
86. J. Karpiński, Portrety lat. Polska w odcinkach 1944-1988, Wydawnictwo POMOST, Warszawa 1989.
87. J. Karpiński, Polska. Komunizm. Opozycja. Słownik, Wydawnictwo POMOST, Warszawa 1988.
88. J. Karpiński, Tatarnictwo nizinne, Wydawnictwo WOLA, Warszawa 1989.
89. W. Karpiński, Szkice o wolności, Oficyna Wydawnicza, Wrocław 1981.
90. T. Karpowicz, Rozwiązywanie przestrzeni, Wydawnictwo NOWA, Warszawa 1989.
91. Katyń. Problemy i zagadki. Wydawnictwo POMOST, Warszawa 1990.
92. Katyń. Wybór publicystyki 1943-1988, Wydawnictwo MYŚL, Warszawa 1988.
93. D. Kiś, Grobowiec dla Borysa Dawidowa, Wydawnictwo NOWA, Warszawa 1989.
94. J. Kis, Węgry 1956-57, Czas odbudowy systemu, Wydawnictwo NOWA, Warszawa 1989.
95. Z. Klukowski, Dziennik 1944-45, Oficyna Wydawnicza Fundacji Solidarności Regionu Środkowoschodniego, Lublin 1990.
96. K. Kłopotowski, Kancer. Szkice o kulturze socjalizmu realnego, Film i Literatura, Łódź 1987.
97. W. Kołaciński, Między młotem a swastyką, Wydawnictwo RECTO, Warszawa 1989.
98. L. Kołakowski, Kłopoty z kulturą, Oficyna Wydawnicza ?
100. L. Kołakowski, Pochwała niekonsekwencji, T. 1-3, Wydawnictwo NOWA, Warszawa 1989.
100. L. Kołakowski, Główne nurty marksizmu, T1-3, Wydawnictwo ALTER-NATYWY, 1981.
101. T. Komendant, Zostaje kantyczka, Oficyna Literacka, Warszawa 1987
102. T. Konwicki, Mała Apokalipsa, Spółdzielnia Wydawnicza TON, 1979.
103. R. Korab-Żebryk, Epilog Wileńskiej Armii Krajowej, Warszawa 1983.
104. S. Karboński, Polskie Państwo Podziemne, Nasza Przyszłość, Bydgoszcz 1989.
105. B. Korzeniewski, Książki i ludzie, Wydawnictwo NOWA, Warszawa 1989.
106. S. Kowalik, Refleksje o dwudziestoleciu 1918-1939, Zeszyty Wszechnicowe, Toruń 1986.

107. Krajobraz po szoku, Wydawnictwo Przedświt, Warszawa 1989.
108. Krajowa Komisja Porozumiewawcza NSZZ „Solidarność”. Posiedzenie w dniach 2-3 września 1981 r., Warszawskie Wydawnictwo POMOST, 1988.
109. R. Krynicki, Niepodlegli nicości, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1988.
110. Książeczka Wojskowa. Antologia wspomnień z LWP, Wydawnictwo METRUM, Siedlce 1987.
111. M. Kundera, Walc pożegnalny, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1983.
112. M. Kundera, Życie jest gdzie indziej, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 1989.
113. S. Kurowski, et al., Reforma czego?, Oficyna Liberalów, Warszawa 1987.
114. J. Kuśnierek, Polska a Zachód czyli czekanie pomocy, Wydawnictwo PRZEDŚWIT, Warszawa 1983.
115. J. Kuśnierek, Credo, Wydawnictwo POGLAD, Warszawa 1983.
116. T. Kutrzeba, Wyprawa Kijowska 1920 r., Wydawnictwo Polskie, Warszawa 1989.
117. Z. Kwieciński, Dylematy inicjatywy przebudzenia, Inicjatywa Wydawnicza ASPEKT, Wrocław 1985.
118. A. Lane Bliss, Widziałem Polskę Zdradzoną, Wydawnictwo KRAĞ, Warszawa 1984.
119. E. Laureat, Moskwa na Wall Street, Wydawnictwo POMOST, Warszawa 1989.
120. Lektury naszych dziadków. Wybór opowiadań, Wydawnictwo SOLIDARNOŚĆ WALCZĄCA, Łódź 1987.
121. A. Letkiewicz, Kawalerowie Polski Niepodległej, Wydawnictwo Polskie KPN, Warszawa 1989.
122. K. Leski, Coś. Rzecz o Okrągłym Stole, Wydawnictwo IN PLUS, Warszawa 1989.
123. J. Lewandowski, (Jędrzej Branicki), Wolność albo socjalizm, Almanach Liberalów,[?]
124. J. J. Lipski, Komitet Obrony Robotników KOR. Komitet Samoobrony Społecznej, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1983.
125. K. Liszewski, Wojna polsko-sowiecka 1939, Spółdzielnia Wydawnicza PROFIL, 1986.
126. A. Londyn, Byłem członkiem bandy Słańskiego, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1987.
127. K. Łabędź, Koncepcje polityczne w prasie NSZZ Solidarność 1980-81, cz. 1, cz.2, Zrzeszenie Studentów Polskich, Warszawa 1989.

128. J. Łojek, *Kalendarz Historyczny*, Wydawnictwo GŁOS, Warszawa 1989.
129. J. Mackiewicz, *Ściągaczki z szuflady Pana Boga*, Wydawnictwo BAZA, Warszawa 1989.
130. A. Mandalian, *X-666 Operacja : Kartagina!* Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1985
131. J. Marczewski, *Ustrój gospodarczy Polski wyzwolonej*, Wydawnictwo Polskie, 1988.
132. A. Michnik, *Polskie pytania*, Wszechnica Społeczno-Polityczna, 1988.
133. M. Miklaszewska, *Mikołajek w szkole PRL*, Niezależne Wydawnictwo Wokół Nas, Gliwice 1989.
134. Cz. Miłosz, *Traktat poetycki*, Wydawnictwo SIGNUM, 1980.
135. Cz. Miłosz, *Zniewolony umysł*, Wydawnictwo B. L., Warszawa 1981.
136. Cz. Miłosz, *Zdobycie władzy*, Wydawnictwo RECTO, Warszawa 1989.
137. M. Miszalski, *Gdzie ja jestem ?*. Zapiski wewnętrzne emigranta albo pamiętniki z okresu przejrzenia, Wydawnictwo KURS, 1988.
138. M. Miszalski, *Miniatury i opowiadania*, Wydawnictwo KURS, 1986.
139. L. Mickiewicz, *Wspomnienia Kowieńskie*, Wydawnictwo WERS, Wrocław 1989.
140. Z. Młynar, *Mróz ze Wschodu*, Wydawnictwo NOWa, Warszawa 1989.
141. *Na Erewańskiej Fali*, Agencja Wydawnicza PUNKT, Warszawa 1990.
142. V. Nabokov, *Skośnie w lewo*, Wydawnictwo CDN, Warszawa 1990.
143. J. Nagrabiecki, *Idąc na hasło*, Oficyna Wydawnicza POKOLENIE, Warszawa 1989.
144. G. Nawrocki, *Struktury nadziei*, Wydawnictwo POKOLENIE, Warszawa 1988.
145. H. Ngor, *Kambodżańska Odyseja*, Wydawnictwo POMOST, Warszawa 1989.
146. *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Solidarność*, Wydawnictwo POMOST, Warszawa 1988.
147. A. Niekricz, *Punkt zwrotny w historii Europy*, Uczniowska Oficyna Wydawnicza BRZASK, Warszawa [1985].
148. T. Nowakowski, *Na skrzydłach nadziei*, Oficyna Wydawnicza POKOLENIE
149. T. Nowakowski, *Obóz wszystkich świętych*, Oficyna Wydawnicza POKOLENIE, Warszawa 1989.
150. M. Nowakowski, *Wilki podchodzą ze wszystkich stron*, Wydawnictwo SOLIDARNOŚĆ WALCZĄCA, Łódź 1987.

151. Okragły Stół. Kto jest kim. Solidarność. Opozycja. Komitet Obywatelski przy Przewodniczącym NSZZ Solidarność, Warszawa 1989.
152. T. A. Olszański, Zarys historii Ukrainy w XX wieku, Solidarni, Warszawa 1990.
153. T. A., Olszański, Narody ZSSR. Sytuacja dzisiejsza i perspektywy, Warszawa 1989.
154. E. Ostrołęcka, „Ruch” przeciw totalizmowi, Wydawnictwo NIEZŁOMNI, Warszawa 1989.
155. G. Orwell, 1984, przedruk z Instytutu Literackiego 1953.
156. Z. Orszyn, Madam Frankensztajn, Wydawnictwo PRZEDŚWIT, 1984.
157. Z. Orszyn, Historia choroby, historia żałoby, Wydawnictwo POMOST, Warszawa 1990.
158. E. J., Osmańczyk, Polska i Izrael, Wszecznica Społeczno – Polityczna, 1989.
159. A. Ostoja-Owsiany, Drogi do niepodległości, Wydawnictwo Polskie, Warszawa 1989.
160. A. Ostoja – Owsiany, Rok 1920 w krzywym zwierciadle propagandy i rzeczywistości, Bydgoska Sowa, Bydgoszcz 1981.
161. S. Ostrowski, W obronie polskości Ziemi Lwowskiej. Dnie pohańbienia, Wydawnictwo POKOLENIE, Warszawa 1986.
162. Oto Ameryka. Polityka i społeczeństwo, Wydawnictwo MOST, Warszawa 1988.
163. Pamiętniki znalezione w Katyniu, NWO OGNIWO, Wrocław 1990.
164. S. Pempel, Pod znakiem lwa i syreny, Wydawnictwo RYTM, Warszawa 1989.
165. H. Pieniek, Cela, Wydawnictwo NOWA,, Warszawa [?]
166. J. Piłsudski, O Powstaniu 1863 roku, Oficyna Wydawnicza POKOLENIE, Warszawa 1983.
167. R. Podhoretz, Dlaczego byliśmy w Wietnamie, Wydawnictwo NIEPODLEGŁOŚĆ, Warszawa 1988.
168. N. Podhoretz, Krwawe skrzyżowanie, Wydawnictwo NOWA, Warszawa 1989.
169. Polacy znad Wilii, Niemna, Narwii i Bugu w łagrach radzieckich radzieckich. 1944-1947, Wydawnictwo LOS, Warszawa 1984.
170. Polska Wybory '89, wyd. Andrzej Borecki, Warszawa 1989.
171. K. R. Popper, Nędza historyzmu, Wydawnictwo KRAĞ, Warszawa 1989.

172. K. Pruszyński, Wybór pism 1940-1945, Wydawnictwo RYTM, Warszawa 1989.
173. Prześciancie stale nas przepraszać, Wydawnictwo im. Konstytucji 3 Maja, Warszawa 1980.
174. Przepychanka, [red. J.Ciszewski], Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1989.
175. E. Pytka, Kiedy modlitwa graniczy z bluźnierstwem, Wydawnictwo im. Lecha Zandka, LDP"Ń", Poznań 1989.
176. E. Raczyński, T. Żenczykowski, Od Genewy do Jałty. Rozmowy Radiowe, Oficyna Wydawnicza POKOLENIE, Warszawa 1988.
177. J. M. Rokita, Myślenie polityczne w cieniu Józefa Mackiewicza, Oficyna im. J. Mackiewicza, 1988.
178. A. Roman., M. Sabat , Komedianci, rzecz o bojkocie, Wydawnictwo WOLNE SŁOWO, Toruń [1988].
179. A. Roman (Łapa Z.), Misza cudotwórca, Wydawnictwo Wyzwolenie, 1989.
180. W. Roszkowski, Najnowsza historia Polski, cz. 2 1939-1945, Wydawnictwo KRAĞ, Warszawa 1988.
181. A. Rudnicki, Sto lat temu umarł Dostojewski, Wydawnictwo PRZED-ŚWIT Warszawa 1984.
182. K. Rudnicki, Na polskim szlaku (Wspomnienia z lat 1939-1947), Oficyna Wydawnicza POKOLENIE, [1987].
183. R. Scruton, Myśliciele Nowej Lewicy, Wydawnictwo WERS, Wrocław. Warszawa 1988.
184. Z. Siemaszko, Narodowe Siły Zbrojne, Ostoja Narodów (Odnova Ltd) 1987.
185. P. Skórzyński, Jeśli będziesz ptakiem, Wydawnictwo PRZEDŚWIT Warszawa 1988.
186. J. Skvorecky, Wyjątki z autosztambucha, Wydawnictwo POMOST 1986.

Bibliografia

- Andrzejewski J., *Miazga*, Wrocław 2002.
- Błażejowska J., *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce 1976–1989/1990*, Warszawa 2010.
- Bochwic T., *Mirosław Chojecki. Biogram*, [w:] *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–1989*, t. 1
- Chojecki M., *Jak powstała Nowa?*, [w:] *n jak nowa. Od wolnego słowa do wolności 1977–1989*, red. W. Borowik, Warszawa 2012.
- Chudoba W., *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła*, Warszawa 2014.

- Dąbrowski L., *Problem transcendencji a kultura współczesna w koncepcji Leszka Kołakowskiego*, Wrocław 1999.
- Dorosz B., „Poza cenzurą” na cenzurowanym. *Teksty Drugie*, 1996, nr 1, s. 98–108.
- Dworaczek K., *Drugi obieg wydawniczy w PRL – uwagi źródłoznawcze*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 r.*, T. 1, red. J. Olaszek, Warszawa 2011.
- Iwaszkiewicz A., *Katalog zbiorów Archiwum Opozycji (do 1990 roku)*, Warszawa 2001.
- Falkowski M., *Biznes patriotyczny. Historia wydawnictwa CDN*, Warszawa-Gdańsk 2011.
- Jarska N., Olaszek J., *Co czytała opozycja? Książki drugiego obiegu jako wyraz tożsamości politycznej, ideowej i kulturowej opozycji w PRL (1976–1989)*, [w:] *Drugi obieg PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, J. Olaszek, Warszawa 2016.
- Karpiński W., *Teatr Andrzeja Wajdy*, Warszawa 1991.
- Libera A., *Blogosławieństwo Becketta i inne wyznania literackie*, Warszawa 2004.
- Łagowski B., *Stanisław Brzozowski i Leszek Kołakowski jako mistrzowie myślenia*, [w:] *Kołakowski i inni*, red. J. Skoczyński, Kraków 1995.
- Obieg Now-ej*, wybór i opracowanie Ł. Bertram, Warszawa 2013.
- Olaszek J., *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*, Warszawa 2015.
- Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–1989*, T. 1.
- Piłsudski J., *Bibula*, Londyn [1981].
- Piwovarczyk B., *Odczytać Kołakowskiego. Problem Boga, człowieka, religii, kościoła...*, Częstochowa 1992.
- Smolik P., *O książce pięknej*, Warszawa 1926.
- Sowiński P., *Tylko nie obojętność. Autorzy książki zakazanej 1977–1989*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 r.*, T. 1, red. J. Olaszek, Warszawa 2011.
- Sowiński P., *Wydawnictwo Krag 1981–1989. (Oficyny bez adresu)*, Wolność i Solidarność, 2011.
- Sowiński P., *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1877–1989*, Warszawa 2011.
- Tokarski J., *Obecność zła. O filozofii Leszka Kołakowskiego*, Kraków 2016.
- Walas T., *O „Miazdze” Jerzego Andrzejewskiego, czyli o walce z szatanem*, [w:] *Literatura źle obecna (Rekonans)*, Londyn 1984.
- Wójcicki K., *Od „drugiego obiegu” do niepodległości*, [w:] *Ogólnopolska konferencja „Literatura II obiegu w Polsce w latach 1976–1989”*, red. L. Laskowski, Koszalin 2006.
- <https://encysol.pl/es/encyklopedia/hasla-rzeczowe/14780,Wydawnictwo-CDN.html>
- <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/drugi-obieg-wydawniczy;3894406.html>
- <https://sjp.pwn.pl/slowniki/opozycja.html>